

Vrede over Israël

Jaargang 57
Nummer 1
Januari 2013

Van de redactie

2

**"De dorre vlakte der
woestijnen zal zich
verblijden eindelijk"**

3

Een wereld apart

7

De wereld als Heiligdom

10

Dynamisch en vitaal

13

*'Gij zult een kande-
laar... maken...;
de bloemkelken, met
knoppen en bloesems,
zullen daarmee één
geheel vormen.
Exodus 25:1,2*

Tweemaandelijks orgaan, uitgegeven door Deputaten
'Kerk en Israël' van de Christelijke Gereformeerde
Kerken in Nederland

Van de redactie

We beginnen jaargang 57 met een nummer waarin ontwikkelingen binnen de Joodse gemeenschap, zowel in Nederland als in Israël centraal staan. Na 1945 hebben Joden, die de oorlog overleefd hebben, in Nederland hun leven weer opgenomen. Veel geringer in aantal, maar als deel van onze gemeenschap zijn ze vitaal gebleken. Welke processen speelden bij hun ontwikkeling een rol? Waren het andere dan bij de niet-Joodse Nederlanders? We worden erover geïnformeerd. In Israël werd in 1948 een staat gesticht. Wat betekende de stichting van de staat Israël voor de ontwikkeling van de verschillende groeperingen binnen het jodendom aldaar? Eén groep wordt in zijn ontwikkeling getekend. Daartussen een artikel waarin het hart klopt van de Joodse religieuze gemeenschap, de zegenspreuken.

Ds. Jan Groenleer grijpt voor zijn Schriftstudie terug op een gezang uit de Hervormde bundel van 1938. In **'De dorre vlakte der woestijnen zal zich verblijden eindeloos'** neemt hij ons mee naar Jesaja 35. De nadruk ligt op het zegenend komen van God tot zijn volk.

Ds. Aart Brons geeft in zijn artikel **Een wereld apart** een indruk van een heel bijzondere groepering binnen de Joodse samenleving in Israël. De *charidim*, ook wel de ultra-orthodoxe Joden genoemd, met hun aparte kleding en pijpkrullen, schijnen een steeds meer toonaangevende positie in Israël te gaan innemen. Wie zijn het en wat maakt hen zo speciaal?

Ds. Rien Vrijhof laat ons zien welke centrale plaats de *berachot* of zegenspreuken binnen het Joodse religieuze leven innemen. Het dagelijks leven wordt er door bepaald. Daarom heeft hij voor zijn bijdrage ook de titel **De wereld als Heiligdom** gekozen.

Dr. Bart Wallet geeft ons in zijn artikel een kijkje in de ontwikkeling van de Joodse gemeenschap in ons eigen land. Dat er van een duidelijke ontwikkeling sprake is, verraad de titel van zijn bijdrage al. Hij luidt: **Dynamisch en vitaal. Joden in naoorlogs Nederland.**

Bij de foto op de voorpagina

Een Chanoeka kandelaar (Chanoekia) naar het model van de menorah (de zevenarmige kandelaar) uit de 19de eeuw. De armen van de afgebeelde kandelaar hebben de vorm van bloemkelken, waarvan we een beschrijving hebben in Exodus 25:31-40. De Chanoekia is de kandelaar die hoort bij het Chanoekafeest. Dit feest, dat in december wordt gevierd, is een herinnering aan de herinwijding van de tempel in Jeruzalem door de Maccabeëën in het jaar 165 voor Christus. Het feest duurt acht dagen. Daarom telt de Chanoekia acht lichtjes, één meer dan de zevenarmige kandelaar, de menorah, die voorheen in zowel de tabernakel als de tempel heeft gestaan. Tijdens het feest wordt elke dag een volgend lichtje aangestoken. Voor het aansteken wordt het negende lichtje, de sjamasj of dienaar, gebruikt. De afgebeelde kandelaar komt uit de particuliere collectie Verhoeven-de Jonge en maakt deel uit van een wisseltentoonstelling die tot 20 april in Sjoel Elburg te zien is.

“De dorre vlakke der woestijnen zal zich verblijden eindeloos”

Ds. Jan Groenleer

Enkele overwegingen bij Jesaja 35

Jesaja 35 is een prachtige tekst met hoopvolle motieven. Dichters hebben zich erdoor laten inspireren. De tekst doet me denken aan Gezang 111 uit de Ned. Herv. Bundel van 1938, ‘De dorre vlakke der woestijnen zal zich verblijden eindeloos’, een lied naar Jesaja 35 van J.J.L. ten Kate. Vanwege de melodie kreeg dit lied wel de bijnaam ‘de woestijnpolka’. Van latere datum is het lied van Huub Oosterhuis op de melodie van Antoine Oomen: ‘De steppe zal bloeien’.

Vers 8 doet me ook denken aan de Heiligeweg in hartje Amsterdam, een smalle winkelstraat die het Koningsplein met de Kalverstraat verbindt. Oorspronkelijk bracht de Heiligeweg je naar de Kapel ter Heilige Stede aan de Kalverstraat, waar zich in 1345 het zogenaamde Mirakel van Amsterdam voltrok. Om de toestroom van pelgrims die de plek wilden bezoeken in goede banen te leiden werd vanaf het dorp Sloten een pad aangelegd, de Heilige Weg. Of men toen ook Jesaja 35 in gedachten heeft gehad, weet ik niet. Maar mij doet het wel denken aan de heilige weg waarop volgens Jesaja de verlostten naar de heilige stad zullen wandelen.

In welke tijd speelt het zich af?

De hoofdstukken 28 vv. van het boek Jesaja handelen over een tijd vol dreiging voor Juda en Jeruzalem. Van buitenaf is Assyrië een groot gevaar. Samaria is gevallen in 722 v. Chr.

In 701 rukt Sanherib op naar Jeruzalem (hoofdstuk 29) Van binnenuit vormen de geestelijke leiders een gevaar. Zij zien tegen de dreiging van buitenaf meer heil in Egypte dan in de Here. De hoofdstukken 28 – 35 worden wel beschouwd als een reactie op de gebeurtenissen van omstreeks 720 – 700 v. Chr.

Toch kun je daar misschien een kant-

tekening bij plaatsen, tenminste wat hoofdstuk 35 betreft. Er zijn er die bij dat hoofdstuk niet een bepaalde tijd willen aanwijzen.

Sommigen zien er een heilsprofetie in voor Gods volk dat zich in de verstrooiing

bevindt. Dan moet je al aan een latere tijd denken dan aan de Babylonische ballingschap.

De omgeving van de tekst

Sommigen zien een duidelijke relatie met hoofdstuk 34 waar gesproken wordt over het oordeel over Edom. Anderen zien het als een zelfstandig stuk dat

De woestijn en het dorre land zullen zich verblijden, de steppe zal juichen en bloeien als een narcis.

Schriftstudie
n.a.v.
Jesaja 35

De woestijn
wordt
paradijs.

ds. Jan
Groenleer

later op deze plek is terechtgekomen. Zij wijzen er bijvoorbeeld op dat vers 1 van hoofdstuk 35 niet expliciet aansluit bij het voorgaande, terwijl vers 10 een mooie afsluiter is. Edom speelt

*De dorre vlakte der woestijnen.
De Sinaiwoestijn*

geen enkele rol in hoofdstuk 35. De volkerenwereld speelt in dit gedeelte helemaal geen rol. Het is puur een heilsprofetie voor Gods volk dat terugkeert naar Sion.

Toch is het mogelijk dat Jesaja 35 niet helemaal toevallig op deze plek staat. Het vormt een duidelijk contrast met hoofdstuk 34. Je zou kunnen zeggen dat in hoofdstuk 34 stad en land woestijn worden. Onkruid en lugubere beesten hebben er vrij spel (34:9-15) In hoofdstuk 35 vindt het omgekeerde plaats. De woestijn wordt paradijs. In beide hoofdstukken komen we de jakhals tegen – in de StV ‘draken’. In hoofdstuk 34 nemen ze plaats in de burchten waar dorens en distels opschieten (vs.13). In hoofdstuk 35 wordt de plek waar eerst de jakhalzen verbleven een plek van gras, riet en biezen; een vredig waterrijk landschap dus (vs.7). De band met hoofdstuk 34 zit hem dan in de contrasterende motieven.

Sommigen zien in beide hoofdstukken wat apocalyptische trekken. De schep-

ping verandert op een bizarre manier in een chaos – hoofdstuk 34 – terwijl in hoofdstuk 35 het omgekeerde gebeurt.

De grote lijnen van de tekst

Een totale omwenteling vindt plaats. De woestijn wordt een bloeiende tuin die vergeleken wordt met de heerlijkheid van de Libanon, bekend om de kostbare en hoge ceders; de luister van de Karmel met zijn wijngaarden en eikenbossen, en de welige akkers van Saron. In dat alles mogen ze de heerlijkheid van de Here aanschouwen. Daar gaat het om. God komt in zijn luister en dan krijgt alles een ander gezicht (vs.1 vv.) Dat begin wekt de hoorders op tot een bepaalde houding. Al kennen we niet precies de omstandigheden van de eerste hoorders, duidelijk is wel dat ze niet vrolijk zijn. Breed hebben ze het niet. De pit is eruit. Ze zijn vastgelopen met hun idealen, hun geloof. Ze leven in een sfeer van: het is niks en het wordt ook nooit wat.

De handen zijn slap geworden, geen kracht meer om werk te verzetten; de knieën knikken, te bang om nog een stap te verzetten; versaagde harten, wij zouden zeggen: bange wezels. Stuurloos, heen en weer geslingerd en niet in staat om nu eens vastberaden een vaste koers te gaan.

Deze mensen krijgen te horen dat er leven in de brouwerij komt. En weer is het de komst van de Here die de verandering teweeg brengt: Hij zal komen en Hij zal u verlossen. En het eindigt met een blijde stoet die over een weg zonder gevaar Jeruzalem binnenwandelt, een feestvierende menigte.

Daar is wel wat aan vooraf gegaan. De ogen van de blinden worden geopend, de oren van doven gaan horen, de lamme springt als een dartel hert en de stomme zal niet alleen maar spreken, hij zal jubelen. Want de woestijn wordt paradijs.

De contouren van de uittocht uit Egypte worden weer zichtbaar. Tegelijk

God komt in zijn luister en dan krijgt alles een ander gezicht.

is er ook verschil. De verlost en gaan over de heilige weg; de weg die als doel heeft: Sion. Op die weg worden alleen zij gevonden, die zijn gereinigd en zich volledig toewijden aan de Here. Dwazen die geen rekening houden met God en zijn gebod, vind je daar niet. Avontuurlijke reizigers en vreemdelingen zie je daar niet. Dat is anders dan bij de uittocht uit Egypte, toen er een massa van allerlei slag volk met Israël meeliep (Ex. 12:28).

Interpretatie

Moet je dit nu allemaal letterlijk nemen? Of is het nu juist figuurlijk, geestelijk te verstaan? Misschien is de situatie waarin deze woorden voor het eerst hebben geklonken met opzet wel wat vaag gelaten. In allerlei situaties kan zo'n profetie weer waar worden. Pin hem niet teveel vast op een stukje geschiedenis van alleen maar toen en daar. Jesaja 35 speelt in de kerk in de adventstijd in verschillende roosters een rol. Op de derde adventszondag wordt het vaak gelezen in combinatie met Mattheüs 11:2-6 (15) Die zondag wordt de kleur vaak wat lichter. De verwachting krijgt al een zekere glimlach. Toen Johannes de Doper bijv. in de gevangenis zat, wilde hij weten of Jezus nu echt de Messias was die zou komen, Mattheüs 11:3. En als antwoord haalt Jezus dan deze profetie aan: blinden zien, doven horen enz. Letterlijk gebeurde de profetie op dat moment, want Jezus maakte blinden ziende en doven horend. Maar voor Johannes was het tegelijk een geestelijke oppepper, tenminste, dat was de bedoeling. We lezen niet of hij dat ook zo ervaren heeft. Maar het zou kunnen dat de dorre woestijn van zijn hart is gaan bloeien als een roos; dat hij moed heeft gehad. Hij had meegemaakt dat die oude profetie van Jesaja zomaar werkelijkheid werd. Hij had niet voor niets geleefd. Hij had de weg voor de Messias mogen banen. Maar daarmee is de pro-

fetie nog niet uitgediend. Je hoort hem als het ware in het boek Openbaring terugkomen als wordt verteld dat alle tranen van de ogen worden afgewist, en rouw en moeite en zelfs de dood er niet meer zullen zijn, Openbaring 21:3, 4. Dat is met andere woorden het eind van Jesaja 35: Kommer en zuchten zullen wegvluchten. Blijdschap en vreugde zetten zich door en vullen uiteindelijk heel de schepping.

Het komen van God maakt alles anders

Al die vrolijke woorden vinden hun grond in dat ene woord: Hij zal komen en u verlossen. Dat is eigenlijk de boodschap van heel de bijbel. En waar Hij komt gaat er wat gebeuren. De schepping krijgt een ander gezicht: de woestijn zal bloeien als een roos; mensen worden gave mensen, tof. Het wordt een fleurige en vrolijke boel op aarde. De keerzijde daarvan is dit. Alles wat het leven verdoft, wat angst aanjaagt en wat indruist tegen al het mooie dat God bedoelt, dat gaat er uiteindelijk aan. Wraak en vergelding over de vij-

anden van God die een bedreiging zijn voor heel de schepping. Het is niet de hoofdbedoeling van Gods komst in de

Hij zal komen en u verlossen. Dat is eigenlijk de boodschap van heel de bijbel.

Een kleine oase in de Sinaïwoestijn

wereld, maar wel de keerzijde, het contrast van waar het uiteindelijk om gaat: verlossing en vrolijkheid; bevrijding en blijdschap.

Jesaja 35 in de joodse traditie

In de synagoge wordt volgens een vast patroon gelezen uit de Thora, de zogenaamde vijf boeken van Mozes. Aan deze lezingen zit een lezing uit de profeten gekoppeld, de zogenaamde Haftarah. Jesaja 35 blijkt nu volgens bepaalde roosters bij verschillende Thoralezingen te functioneren. We komen het tegen bij de lezing uit Exodus 19, de verschijning van de Here bij de Sinaï. Het is de woestijntijd die ervaren wordt als doods en dor. Maar door de komst van de Here valt er wel te leven in een hecht verbond. Jesaja 35 geeft zicht op een nieuwe schepping. Woestijn wordt paradijs. De gevaren van de woestijn zullen verdwijnen. Verscheurende dieren zul je er niet meer vinden.

Verder wordt Jesaja 35 gelezen bij Leviticus 25:35-26:2. Daarin gaat het om de houding ten opzichte van de arme. Eigenbaat mag nooit het motief zijn om iemand te helpen. Het enige motief volgens Leviticus 25:38 is eerbied voor God die Israël uit de slavernij heeft bevrijd. Slavernij is onder Gods volk nooit ten einde toe. Het jubeljaar brengt bevrijding. God zelf gaat daarin voor als we Jesaja 35 daarbij betrekken.

Ten slotte wordt Jesaja 35 ook gekoppeld aan Deuteronomium 15:7-16:17. Vanaf het begin heeft de Here zich laten kennen aan Israël als de God die verlossing brengt. Hij heeft Israël verlost uit de slavernij van Egypte. Dan mag ook verwacht worden dat Israël zich gedraagt tegenover armen en slaven en dat hij op hun

bevrijding uit is. De eerstelingenoffers en de drie grote feesten houden de herinnering wakker aan de verlossing die God bracht. God blijft dezelfde in zijn verlossende kracht. Daarvan getuigt Jesaja 35. De terugkeer uit ballingschap komt in het perspectief te staan van de messiaanse heilstijd.

Is Hij het die komen zou?

Bij Johannes de doper leefde die Messiasverwachting. Hij bevindt zich in gevangenschap en hoort van de daden van Jezus. Dat wekt bij hem de vraag: Bent U het die komen zou, of hebben wij een ander te verwachten? Jezus geeft dan antwoord met woorden uit Jesaja 35 die Hij daadwerkelijk op dat moment waarmaakt.

Kort samengevat zou je kunnen zeggen dat we het gesprek met Israël zoeken rond die vraag: Is Hij het die komen zou, of hebben we een ander te verwachten? In de hoop dat de ander dat gesprek ook wil aangaan rond de Schriften die aan Israël zijn gegeven en die ook wij via Israël dankbaar mochten ontvangen. Wat daaruit voortkomt, mogen we aan God overlaten.

We zoeken het gesprek met Israël rond de vraag: Is Hij het die komen zou, of hebben we een ander te verwachten?

De woestijn zal bloeien

Een wereld apart

Ds. Aart Brons

In de afgelopen maanden was er in het Israëlmuseum in Jeruzalem een boeiende tentoonstelling onder de naam 'A World Apart Next Door'. Met 'Een wereld apart' werd bedoeld die van de *charediem*, ook wel ultra-orthodoxe Joden genoemd. De tentoonstelling is heel druk bezocht, nog boven verwachting. Er zijn kennelijk heel wat mensen in Israël die wel wat meer willen weten over deze bijzondere bevolkingsgroep. Een kijkje achter de schermen levert bijzondere taferelen op.

'Typisch Joods'?

De *charediem* vallen direct op, door hun kleding, *tsietsiet* (geknoopte draden aan de hoeken van een speciaal hemd, die vaak over de broek heen hangen), *peijes* (pijpekrullen bij de slapen) en dergelijke. Veel toeristen zien (en fotograferen) hen als 'typisch Joods'. Dat is echter een vertekend beeld. Het gaat om een bijzondere, extreme groep in het jodendom, ongeveer 10%. Het is belangrijk te blijven bedenken dat het ook in Israël 'een wereld apart' is, die

zeker niet representatief is voor Israël of 'het' jodendom.

Een groeiende groep

Het is wel een groep die enorm gegroeid is. Vroeger vond je ze in Jeruzalem vooral in 'hun' wijk *Mea Szeariem*, even ten noorden van de Oude Stad. Tegenwoordig zijn er steeds meer wijken ook daaromheen waar zij een groot en vaak ook (gezichts)bepalend deel van de bevolking uitmaken.

De verwachting is dat die groei nog

Chassidiem

Verreweg de meeste *charediem* – maar niet alle – zijn *chassidiem*. Het chassidisme ontstond in de 18e eeuw in Polen. Eind 19e eeuw behoorde de meerderheid van de Oost-Europese Joden tot deze beweging, die grote nadruk legt op mystieke beleving en op het dienen van God met vreugde. De rebbes nemen een zeer belangrijke plaats in. Er zijn verschillende dynastieën van rebbes. Om hen heen verzamelden zich de subgroepen, die doorgaans genoemd worden naar de plaats waar ze oorspronkelijk vandaan komen, bv. Satmer (naar Satu Mare in Roemenië), Breslov (nu Bratslav, in de Oekraïne), en Lubavitch. De *Lubavitcher chassidiem* vormen een bijzondere beweging, die ook

wel *Chabad* wordt genoemd. Ze nemen in verschillende opzichten een bijzondere plaats in. Ze profileren zich niet door wonen in gemeenschappen of strikte kledingscodes, maar door een zekere zendingsdrang: ze benaderen actief seculiere Joden om hen te winnen voor hun beweging. Doordat er bij hen ook veel instroom van buitenaf komt is het de snelst groeiende groep. Hun laatste rebbe was Menachem Mendel Shneerson. In de jaren 90 raakten velen ervan overtuigd dat hij de messias zou zijn. Toen hij in 1994 overleed ontstond een stroming die gelooft dat deze rebbe weer terug zal komen. In Israël kom je het portret van deze rebbe nog op allerlei plaatsen tegen.

Bidden bij de Westelijke muur in traditionele kleding

ds. Aart Brons

stevig door zal gaan. Dat is vooral doordat de gezinnen vaak heel groot zijn. Het Israëliësch Centraal Bureau voor Statistiek heeft in 2011 voorzeggd dat binnen 50 jaar de groep $\frac{1}{3}$ van Israël's bevolking kan zijn. Opmerkelijk is dat het percentage *charediem* bij jongeren naar verhouding groter is. In de leeftijdsgroep van 20 t/m 29 jaar rekent 14% zich bij deze groep; van degenen die ouder zijn dan 65 is dat slechts 2%.

Dans van een rebbe en een bruid

Kleding als 'code'

De *charediem* zijn overal te herkennen. De kleding speelt een belangrijke rol. Daaraan kan iedereen zien dat iemand bij deze groep hoort. Een kenner kan ook zien bij welke sub-groep.

Bij de zgn. Klaagmuur komen er veel samen. Je ziet dan gelijk dat er nog wel weer allerlei verschillen zijn. De kleur van de jas, de lengte van de broek, de vorm van de bontmuts, een *sjtremel* (Jiddisje naam voor de bontmuts die getrouwde mannen dragen op sjabbat en bij feestelijke gelegenheden) of een *spodik* (idem, maar hoger en smaler) – er zijn talloze kenmerken.

De kleding is duidelijk niet bedacht in Israël, maar verraadt de herkomst van de *charediem*: Oost-Europa. Uit de details blijkt waar de sub-groep dan precies vandaan komt, lang geleden.

Achter de voordeur

Achter de aparte buitenkant schuilt een nog veel verder gaand anders-zijn. De tentoonstelling 'A World Apart Next Door' bracht voorbeelden daarvan in beeld. Er waren aangrijpende foto's, zoals van het ritueel van het afscheren van het haar van een jonge vrouw voor het huwelijk.

Nog indringender waren de filmbeelden. Er waren opnamen van massale

bijeenkomsten. Een bij een bruiloft, waarbij de rebbe danst met de bruid, d.w.z.: hij danst – op de manier die bij de *charediem* gebruikelijk is – en houdt daarbij een lang lint vast, dat aan de andere kant door de bruid vastgehouden wordt, die hem dan schuifelend volgt. Dat alles in een grote gymzaal, waarin tegen de kanten talloze mannen en jongens op tribunes staan die het tafereel enthousiast volgen. Een andere opname is in een dergelijke zaal, volle tribunes, en in het midden een enorme tafel, waaraan mannen zitten; aan het hoofdeinde twee rebbes. Zij krijgen enorme schalen voedsel voor zich, waarover zij een zegen uitspreken en waarvan zij dan iets nemen; daarna wordt het verdeeld onder de aanwezigen. Nog een andere opname liet een voorbeeld zien van *hitbodedoet*: een gebed dat in afzondering wordt gebeden, vaak op een plek in het bos. Het gebed ging over in een indringende schreeuw, heel lang op één adem.

Elementen die in dit alles naar voren komen zijn: de grote betekenis van de rebbe, een bepaalde hang naar mystiek en extase, en een nadruk op vreugde.

Bevreemding

Dat de wereld van de *charediem* een wereld apart is, wordt al duidelijk als je hen ziet. Nog meer als je door een wijk als *Mea Sjeariem* loopt. En nog veel meer door de inkijk die de tentoonstelling gaf.

Ester Muchawsky-Schnapper, die de tentoonstelling heeft samengesteld, wilde de vreemde wereld die zeker in Jeruzalem, maar ook in andere plaatsen in Israël, 'next door' is ('om de hoek'), dichterbij brengen. Er is in de maatschappij een groeiende spanning rond deze groep. Dan is het van belang om meer te weten van hen en van hoe ze leven. Dan kan er ook meer begrip zijn. En een ander soort gesprek over (en evt. met) *charediem*. Mevr. Muchawsky ziet het als een teken van hoop dat er bij de

Er is in de maatschappij een groeiende spanning rond deze groep.

tentoonstelling een diepgaande discussie was tussen liberale vrouwen uit Tel Aviv met een groepje ultra-orthodoxe meisjes. In het algemeen zal echter gezegd moeten worden dat deze wereld apart er alleen maar vreemder op is geworden.

Spanning

In een weblog reageerde iemand zeer kritisch op de tentoonstelling: *'Do we assume that (...) the Hasidim are really a bunch of happy-go-lucky Yidden who just like to speak Yiddish and dress funny?'* En verder: 'Wat je niet ziet zijn foto's van *chassidim* die stenen gooien naar auto's op sjabbat, die protesteren tegen het open zijn van parkeerplaatsen op sjabbat, die archeologisch werk belemmeren en schoolmeisjes in Beth Sjemesj bespuwen.' In Beth Sjemesj liepen de spanningen hoog op na dit incident, en ook naar aanleiding van hoe een vrouwelijke buspassagier werd gesommeerd om achterin te gaan zitten (wat op een aantal lijnen wel 'regel' is geworden; voorin zitten de mannen), wat zij weigerde. Seculiere Joden gingen over tot een protestactie, waarna er van ultra-orthodoxe kant weer een tegenactie kwam: velen hulden zich in concentratiekampkledij en beschuldigden de Israëliëse politie ervan opvolgers van de Nazi's te zijn. Het loopt vaker hoog op.

Een doorn in het oog van veel Israëli's is dat studenten van de yeshiva's (Talmoedscholen) van de *charediem* niet in het leger hoeven. Dat stamt uit de tijd van Ben Goerion, toen er nog maar weinig waren. Het ging toen om 400 mannen. Inmiddels zijn er echter zo'n 37.000. Het steekt velen dat – terwijl ze in het maatschappelijk leven wel op allerlei manieren de dienst (willen) uitmaken – ze toch niet in militaire dienst hoeven. (Hier zal nu trouwens wel verandering in komen, maar het blijft een lastig en zeer gevoelig punt.) Onder de *charediem* is naar verhouding

veel armoede. 59% leeft onder de armoedegrens (ter vergelijking: bij de totale Joodse bevolking is dat 14%). Een belangrijke oorzaak is – naast de grootte van de gezinnen – het feit dat velen zich wijden aan de studie van de *Thora*, en niet 'gewoon' werken. Ook op dit vlak is er wel een ontwikkeling gaande. Tussen 2002 en 2010 ging het aantal werkende mannen van 33% naar 42%, het aantal werkende vrouwen (!) van 48% naar 55%. Tegelijk steeg ook het aantal werkzoekenden onder de mannen: er zijn er nog meer die willen gaan werken.

Het is duidelijk dat er heel wat problemen zijn, en voor de toekomst ook nog veel te verwachten. Er zit een enorme spanning in dat je hier 'Next Door' met elkaar leeft.

Een andere kijk

De tentoonstelling heeft mij wel aan het denken gezet. Een aantal beelden laten me niet meer los, en maken dat ik anders naar de *charediem* kijk. Te veel worden ze gezien (en 'geschoten') als toeristische bijzonderheid. Te weinig met de ogen van Jezus, die intens bewogen was over Jeruzalem (Lukas 19:41v, 13:34). Naar alle mensen keek Hij anders dan wij geneigd zijn te doen. Hij zag de scharen als schapen zonder herder (Markus 6:34). Als ik dat zie kijk ik ook anders, zie ik ze niet meer als interessant object, maar maken ze ook bij mij wat los. Om te beginnen: gebed voor deze mensen in hun 'wereld apart', met alles wat daarin speelt.

*) Er is een boek verschenen n.a.v. de tentoonstelling: *A World Apart Next Door: Glimpses into the Life of Hasidic Jews*. Te verkrijgen via www.imjshop.com/A-World-Apart-Next-Door-Glimpses-into-the-Life-of-Hasidic-Jews-P1338.aspx

Te veel worden ze gezien als toeristische bijzonderheid, te weinig met de ogen van Jezus...

Charediem in gebed bij de Westelijke muur

De wereld als Heiligdom

ds. Rien Vrijhof

Beracha als uiting van de joodse werkelijkheidsbeleving

Beracha

Een *beracha* is een specifieke vorm van het Joodse gebed. Meestal wordt het vertaald met zegen of zegenspreuk. Een voor christenen heel bekende *beracha* is de zegenspreuk die Jezus uitsprak bij de instelling van het Avondmaal. In Matteüs 26:26 lezen we: *‘En terwijl zij aten, nam Jezus een brood, sprak de zegen uit...’*

Kenmerkend voor de *beracha* is de formulering. Bijna elke *beracha* begint met de woorden: ‘gezegend zijt Gij Heer onze God...’. De *beracha* bij het eten van brood gaat dan als volgt: ‘Gezegend zijt Gij, Heer onze God, Koning van de wereld die het brood uit de aarde doet voortkomen’.

De *beracha* is door haar vorm en inhoud niet alleen duidelijk onderscheiden van het ‘Sjema Israel...’ (‘Hoor, Israël...’) en het Achttiengebied, maar ook van andere vormen van gebed, zoals de smeekbede, de aanbedding, de klacht. De *beracha* wordt wel genoemd het gebed bij uitstek.

Vrome Joden spreken dagelijks vele *berachot* (meervoud van *beracha*) uit. Die zegenspreuken belichamen het hart van de Joodse werkelijkheidsbeleving. Wat brood werkelijk voor hen betekent komt tot uiting in de zegenspreuk.

Gelegenheden waarbij een beracha wordt gebeden

In verschillende situaties wordt een *beracha* uitgesproken, waarbij ook de bewoordingen enigszins van elkaar afwijken. In grote lijnen gaat het vol-

gens de indeling van Maimonides om drie soorten *berachot*.

1. Berachot over zaken en handelingen uit het dagelijkse leven.

Als voorbeeld nemen we zegenspreuken die verbonden zijn met het opstaan. Dat zijn er nogal wat. In de Joodse leer wordt het volgende gezegd:

‘Wanneer een Joodse man wakker wordt en het hanengekraai hoort zal hij zeggen: ‘Gezegend Hij die de haan inzicht heeft gegeven om te onderscheiden tussen dag en nacht.’

Wanneer hij zijn ogen opent zal hij zeggen: ‘Gezegend Hij die de ogen van de blinden opent.’

Wanneer hij zich uitrekt en gaat zitten zal hij zeggen: ‘Gezegend Hij die de naakten kleedt.’

Wanneer hij rechtop gaat staan zal hij zeggen: ‘Gezegend Hij die de gebogenen opricht.’

Wanneer hij op de grond stapt zal hij zeggen: ‘Gezegend Hij die de aarde uitstreckte boven het water.’

Wanneer hij begint te lopen zal hij zeggen: ‘Gezegend Hij die de stappen van de mens richt.’

Wanneer hij zijn schoenen vastmaakt zal hij zeggen: ‘Gezegend Hij die in al mijn noden voorziet.’

Wanneer hij zijn riem omdoet zal hij zeggen: ‘Gezegend Hij die Israël omgordt met kracht.’

Wanneer hij zijn hoofddekseel op zijn hoofd doet zal hij zeggen: ‘Gezegend Hij die Israël kroont met waardigheid.’

Wanneer hij zijn gebedsmantel omslaat zal hij zeggen: ‘Gezegend Hij die ons geheiligd heeft met zijn geboden en ons

Een *beracha* is een specifieke vorm van het Joodse gebed.

ds. Rien Vrijhof

geboden heeft ons in het gebedskleed te wikkelen.'enz.'

Op deze wijze worden er vele handelingen genoemd met bijbehorende zegenspreuk. Het is niet ongebruikelijk dat een vrome Joodse man meer dan 100 zegenspreuken uitspreekt op een dag.

2. *Berachot bij het vervullen van een gebod.*

De tekst van deze zegenspreuken verwijst naar het gebod dat vervuld wordt. Zo zegt de Joodse man bij het aanleggen van de gebedsriemen het volgende: 'Gezegend zijt Gij, Heer onze God, Koning der wereld, die ons geheiligd hebt door uw geboden en ons de opdracht hebt gegeven om de *tefillien* (de gebedsriemen) aan te leggen'.

Er is onderscheid tussen mannen en vrouwen met betrekking tot het uitspreken van deze zegenspreuken. Vrouwen zijn in het Jodendom vrijgesteld van het vervullen van geboden die te maken met bepaalde tijdstippen op een dag. Het aanleggen van de gebedsriemen is zo'n gebod dat aan een tijdstip is gebonden.

3. *Tot slot zijn er berachot in de liturgie.*

Deze berachot vormen een onderdeel van grotere gebedsteksten.

Eén van de bekendste grote geboden is het Achttiengebied. Zoals het woord al zegt is het een complex van geboden (in feite negentien in getal). Allerlei zaken komen aan de orde. De zegenspreuken die erbij horen zijn inleidende en / of uitleidende spreuken bij de onderdelen van het gebed.

De eerste bede van het Achttiengebied gaat als volgt:

'Gezegend Gij, Heer onze God en God van onze vaderen.
God van Abraham en God van Izaäk en God van Jacob.

Grote, machtige en ontzagwekkende God, allerhoogste God,
die goede weldaden verricht en het al tot zijn bezit vormt,
die de weldaden der vaderen gedenkt en de zonen van hun zonen een verlosser brengt,
ter wille van zijn Naam, in liefde.
Koning, helper, bevrijder en schild.
Gezegend gij, Heer, Abrahams schild.'

De structuur van de beracha

Opmerkelijk is de min of meer vaste structuur van de *beracha*. Deze is al in vroeger tijden vastgelegd. Van de Joden wordt verwacht dat zij de *beracha* zo uitspreken zoals ze is overgeleverd.

Wie de tekst nauwkeurig bekijkt ontdekt dat God zowel in de tweede als in de derde persoon wordt aangesproken. In de aanhef van het ochtendgebed wordt gezegd: 'Gezegend zijt Gij, Heer, onze God, Koning van de wereld...'

Hier wordt God aangesproken als Gij, dus in de tweede persoon. Maar vervolgens gaat het gebed over in de derde persoon: '... (Hij) die het licht vormt, de duisternis scheidt, vrede sticht en het heelal voortbrengt. Die in ontfermende liefde licht laat

schijnen over de aarde en over allen die haar bewonen en in zijn goedheid ieder dag het werk van de schepping vernieuwt...'

Deze wisseling van tweede en derde persoon in een gebed treffen we ook heel dikwijls aan in de Psalmen. De rabbijnen (Joodse uitleggers van de geboden) geven er de volgende verklaring voor: er is tegenover God zowel sprake van nabijheid als van distantie. De nabijheid wordt uitgedrukt door te spreken in de tweede persoon; de distantie door te spreken in de derde

Van de Joden wordt verwacht dat zij de *beracha* zo uitspreken zoals ze is overgeleverd.

Challa, sabbatsbrood, waarover een beracha wordt uitgesproken.

persoon. Wie bidt moet bedenken dat hoe nauw de band met God ook mag zijn, Hij is en blijft wel de gans Andere. En ook omgekeerd mag door de bidder worden bedacht: Hij die ver is, is nabij.

Het woord *beracha* betekent gezegend. Omdat de *beracha* zich richt op God is de vraag te stellen of de vertaling 'gezegend' wel juist is. Kan een mens tegen God zeggen: 'Gezegend zijt Gij..?' Wat zegt de bidder dan precies?

In de Joodse verklaringen wordt onder andere gezegd dat God zegenen betekent: God erkennen als de Zegenaar. Zegenen krijgt dan de betekenis van grootmaken en lofprijzen. Wie God zegent brengt Hem hulde. Vandaar dat de zegenspreuk ook wel wordt vertaald met de woorden 'geprezen zijt Gij...'. Wie God zegent om Wie Hij is of om zijn gunstbewijzen, die pretendeert daarmee niet iets aan God toe te voegen wat Hij in zichzelf niet heeft. Wie Hem zegent erkent zijn grootheid en spreekt de wens uit en zal zich er ook voor inzetten dat Gods grootheid meer en meer erkend zal worden op aarde. Wie een *beracha* bidt verbindt zichzelf aan God en zijn dienst. Juist hier wordt dan ook duidelijk dat *beracha* meer is dan alleen een lofprijzing zeggen. Het is levensheiliging.

Beracha en werkelijkheid

Een joodse spreuk zegt: 'wie het goede van deze wereld gebruikt en geen *beracha* uitspreekt, ontwijdt iets dat heilig is'. Deze woorden geven aan dat de zegenspreuk overal behoort te klinken waar een mens het goede van de aarde geniet. Heel in 't bijzonder geldt dit voor het genieten van eten en drinken, dat wil zeggen het goede van de aarde. Om die reden is het uitspreken van een *beracha* bij brood en wijn van het allergroot-

ste betekenis. En wat bij brood en wijn gezegd wordt is een voorbeeld voor alle andere genietingen die als gaven van God aan de mens toevallen.

In dit gebruik van de *beracha* komt tot uiting hoe de Joodse mens de werkelijkheid beleeft. Alle dingen zijn een geschenk. Het ontvangen van brood en wijn is geen vanzelfsprekendheid. Dat een mens te eten en te drinken heeft is niet te danken aan het toeval. Het zijn geschenken uit Gods hand. In het uitspreken van de *beracha* bij allerlei gaven en handelingen wordt de zorg van God erkend. Het leven wordt beleefd in verwondering. Voor de Joodse mens heeft alles een goddelijk geheim. Wie de 'gewone' dingen ziet in het licht van dit geheim, spreekt in een *beracha* zijn verwondering uit tot God. Hij is de Eigenaar, de Schenker; de mens de begunstigde, de ontvanger. Wie *beracha* zegt erkent dat. En zo wordt het profane heilig. Iemand zei: 'door de *beracha* wordt de wereld een onmetelijk heiligdom'.

Wie een *beracha* uitspreekt geeft aan het geschapene het karakter van geschenk terug. De goede dingen van de aarde zijn meer dan bezit en eigendom, meer dan handelswaar of zelfgerealiseerde productie. Het is alles van Hem. Een *beracha* is het antwoord van een mens die voor de vraag komt te staan: hoe gebruik ik de goede dingen van de

aarde op een manier die past bij Hem die er de eigenaar van is. Welke bedoeling heeft God met deze wereld en met mijn leven? Hier komt de ethiek om de hoek kijken. Hij die een *beracha* zegt, zal niet 'bezitterig' met de dingen willen omgaan. Als begenadigde staat hij in deze wereld. En het is zijn roeping om van zijn overvloed te delen met wie het nodige mist.

Wie een *beracha* uitspreekt geeft aan het geschapene het karakter van geschenk terug.

Een kiddoesjbeker waarover de *beracha* over wijn wordt gezegd.

Dynamisch en vitaal

Dr. Bart Wallet

Joden in naoorlogs Nederland

Vijfentwintig jaar na de bevrijding verscheen er een interviewbundel van de Joodse journalist Mau Kopuit en de niet-Joodse W.F. Klein van Elsevier met de simpele titel *De Joden van Nederland*. Zij vroegen zich af: Hoe gaat het nu eigenlijk met de Joden van Nederland? In het publieke domein was weinig van hen te horen en daarom wilden ze deze bevolkingsgroep verkennen en zo weer op de kaart zetten. Ook nu, in 2013, is er reden om ons af te vragen: Hoe is het de Nederlandse Joden sinds 1945 eigenlijk vergaan?

De benadering van Kopuit en Klein in 1969 was veelzeggend: zij zochten de leiders van de gemeenschap op, rabbijnen en bestuurders, en vroegen hen te vertellen hoe het nu in Joods Nederland ging. Het was duidelijk een benadering van bovenaf, de leiders vertelden hoe zij vonden dat het Joodse leven hoorde te zijn en waarin de eigen gemeenschap soms slaagde en soms faalde.

Verafstaanden

Hun voornaamste zorg, zo bleek over de hele linie, waren de ‘*rechokiem*’, de ‘verafstaanden’ – Joden die zich aan de rand van de gemeenschap bevonden, vaak geen lid waren van Joodse organisaties en in veel gevallen gemengd waren gehuwd. Sommigen van hen hadden na 1945 zelfs hun Joodse familienaam laten veranderen in namen die niet als Joods te herkennen waren. Zij zetten na de oorlog de onderduik voort, veelal uit angst voor een herhaling van de oorlog en voor antisemitisme. De leiders wilden deze ‘marginale Joden’ – zij die in de marge van de Joodse gemeenschap leefden – naar het centrum trekken. Daartoe ontwikkelden de Joodse instanties tal van activiteiten om hen te bereiken. Zo was er een corps aan reizende leraren, die het hele land doorreisden om tot in de kleinste plaatsjes aan een handjevol Joodse kinderen en soms zelfs maar

een enkel kind Joodse les te geven. Zij brachten de kinderen wat kennis van Joodse feesten en gebruiken bij, leerden ze een beetje Hebreeuws en vertelden ze over de nieuwe staat Israël. Ze kwamen veelal maar een uurtje per week, maar hun betekenis is nauwelijks te overschatten. Voor veel kinderen en hun ouders waren deze leraren het enige contact met de Joodse gemeenschap.

Joodse gemeenten gingen naast synagogediensten en religieuze activiteiten bewust ook culturele avonden organiseren. Zo wilden ze Joden die vervreemd waren van het jodendom toch bereiken en verbinden aan de gemeenschap. Met name lezingen en dia-vertoningen over Israël slaagden er nogal eens in om juist de ‘*rechokiem*’ toch te bereiken.

Mijn Jodendom

De inspanningen van het leiderschap om de ‘verafstaanden’ aan de gemeenschap te verbinden, slaagden uiteindelijk niet. Integendeel, vanaf de jaren tachtig werd het duidelijk dat juist zij de nieuwe meerderheid in Joods Nederland gingen vormen. Sinds de Tweede Wereldoorlog was het totaal aantal leden van de Joodse kerkgenootschappen gestaag blijven dalen door vertrek van actieve leden naar Israël en de Verenigde Staten, overlijden, maar vooral ook doordat jongeren geen lid werden.

Direct na de oorlog trachtten de leiders de ‘marginale Joden’ – zij die in de marge van de Joodse gemeenschap leefden – naar het centrum te trekken.

dr. Bart Wallet

*De synagoge van
Enschede nog in
gebruik bij de
naoorlogse Joden*

**Voor de
meeste Joden
is Jodendom
nu een
individuele
identiteit,
iets wat je
voor jezelf
beleeft.**

Toen in de jaren zestig Nederland in snel tempo ontkerkelijkte trof dat ook de Joodse kerkgenootschappen. In de jaren tachtig was het zover dat geconstateerd moest worden dat de meeste Nederlandse Joden niet langer bij een kerkgenootschap waren aangesloten. Dat betekende ondertussen niet dat al die 'ongebondenen' – zoals ze worden genoemd – niets met hun Joodse identiteit deden. Integendeel, sinds de jaren zestig, door de hernieuwde aandacht voor de Jodenvervolgung in de oorlog en de fascinatie voor de staat Israël begonnen zelfs de meest 'verafstaanden' zich weer voor hun achtergrond te interesseren. Maar dat gebeurde wel op een andere manier dan tot dusver Joodse identiteit werd ingevuld.

Veelzeggend is de titel van de interviewbundel van Dick Houwaart die begin jaren tachtig verscheen: *Mijn Jodendom*. Hierin zijn het niet langer de leiders van de gemeenschap die vertellen wat Jodendom is en hoe het gaat, maar

komen allerlei toonaangevende Joden uit de Nederlandse samenleving aan het woord die zich veelal maar nauwelijks inzetten voor de Joodse instituties. Zij vertellen hoe ze elk op eigen wijze hun Joodse identiteit invullen: de een via een band met Israël, de ander door zich in te zetten tegen discriminatie en racisme, een derde door zich in te laten met Joodse cultuur.

Het levert een heel gevarieerd beeld op, waarbij opvalt dat voor de meesten Jodendom een individuele identiteit is, iets wat je voor jezelf beleeft en waarbij je de leiders en de gemeenschap niet langer nodig hebt. Het gaat niet langer over 'hét Jodendom', zoals dat eeuwenlang is doorgegeven door de rabbijnen, maar om 'mijn Jodendom', zoals men dat zelf vormgeeft.

Nederlandse samenleving

Het is een ontwikkeling die typerend is voor de Nederlandse samenleving als geheel. Ook bij protestanten en rooms-

katholieken is in de naoorlogse periode sprake van afnemende ledenaantallen, van ontkerkelijking en van individualisering. Dit laat ons zien hoezeer Nederlandse Joden onderdeel zijn van de Nederlandse samenleving.

Dat is wellicht opvallend, want direct na de oorlog waren heel wat Joden diep teleurgesteld in Nederland. Het land waar zij zich zo veilig waanden, waar zij zich zo diep mee verbonden voelden, had hen niet kunnen beschermen. Een deel van de bevolking had zelfs meegegaan aan hun uitsluiting en vervolging. Het is een gevoel dat sinds 1945 nooit meer helemaal is verdwenen, maar tegelijkertijd kozen de meesten er toch voor om in Nederland te blijven en daar hun leven weer op te bouwen. Zij kwamen uit families die vaak al vele honderden jaren in Nederland woonden, hadden hier hun hele sociale netwerk en zagen vooralsnog weinig kans om elders een nieuw leven op te bouwen.

Tegelijkertijd nam de verwevenheid met de Nederlandse samenleving alleen maar toe. Het aantal gemengde huwelijken tussen Joden en niet-Joden steeg fors. Gemengd gehuwden hadden in de oorlog meer kans gehad om het te overleven, waardoor ze na 1945 al direct sterker vertegenwoordigd waren. Maar de voornaamste reden was wel dat de kleine Joodse gemeenschap niet voldoende huwelijkspartners bood en dat een groeiend aantal – ook zij zie in principe wel Joods hadden willen trouwen – uitweek naar niet-Joodse partners. Door de verwevenheid met de Nederlandse samenleving is er ook sprake van een hoge participatiegraad. Meer dan Joden in naburige landen zijn Nederlandse Joden actief in de politiek, de culturele sector en in de media. Zij zetten zich in voor het algemeen belang en dragen zo volop bij aan de verdere ontwikkeling van de samenleving.

Internationale Joodse context

Toch is dit nog maar de helft van het

verhaal. Want hoezeer Joden ook deel zijn van de Nederlandse samenleving, tegelijkertijd functioneren ze ook volop in internationale Joodse verbanden en zijn ze verweven met bredere Joodse netwerken. Dat komt natuurlijk alleen al doordat na de oorlog ook tal van familieleden over de hele wereld zijn uitgewaaid, waardoor een beetje Joodse familie contacten heeft in de Verenigde Staten, Israël, maar ook Australië en Zuid-Amerika. Die nieuwe Nederlands-Joodse diaspora smeedt hechte banden tussen Israël en de diaspora en tussen Nederland en de Verenigde Staten.

Naast die familiebanden, is er ook sprake van verwevenheid op andere manieren. Zo vormt de Amerikaans-Joodse gemeenschap sinds 1945 een belangrijk voorbeeld voor Nederlandse Joden. Zo werd de vorming van een 'Joods cultureel centrum' in Amsterdam, waarbij een synagoge is gecombineerd met sociale activiteiten, afgekeken van Amerika.

Ook was Amerika een belangrijke inspiratiebron voor religieuze vernieuwing: zo putte de liberale rabbijn Jacob Soetendorp uit Amerikaanse voorbeelden, maar kwam ook de vrome Chabadbeweging – die orthodoxie met een eigentijdse uitstraling combineert – uit de Verenigde Staten naar Nederland.

Uiteraard kreeg de staat Israël sinds 1948 een centrale plaats in het Nederlands-Joodse leven. Alle gebeurtenissen in Israël, de oorlogen en de politieke verschuivingen, werden op de voet gevolgd. Ten tijde van oorlogen werd door grote demonstraties en bijeenkomsten solidariteit uitgedrukt.

Nu zijn alhier levende Joden deel van de Nederlandse samenleving en functioneren ze tegelijkertijd ook volop in internationale Joodse verbanden.

De 'Bima', de verhoging waarop uit de Thora wordt gelezen in de synagoge van Enschede.

Dynamisch en vitaal

Maar ook in tijden van rust was er een voortdurende belangstelling voor Israël. Zo werden tal van stichtingen opgericht om specifieke goede doelen in Israël te ondersteunen. De eigen jeugd werd op de Joodse jeugdbewegingen bewust opgevoed met het idee naar Israël te emigreren. Op hun 15^e jaar werden de kinderen geacht een reis naar Israël te maken om zo vertrouwd te raken met het land en te overwegen voor de studie op *aliya* te gaan. Terwijl over de vooroorlogse Nederlands-Joodse gemeenschap wel eens wordt gezegd dat die geïsoleerd was geraakt van andere Joodse gemeenschap, kan dat sinds 1945 beslist niet meer gezegd worden. Joods Nederland is volop onderdeel geworden van de bredere Joodse context.

Dynamisch

Een van de opvallende dingen is dat het aantal Joden sinds 1945 in Nederland vrij stabiel is gebleven, tussen de 30.000 en 40.000. Ondertussen is de manier waarop Joodse identiteit wordt ingevuld wel sterk veranderd. Er is nu sprake van een grote diversiteit

in Joods Nederland en vrijwel alle Joodse stromingen die internationaal voorkomen zijn ook in Nederland vertegenwoordigd. Het is een gemeenschap die voortdurend in beweging is, steeds in nauw contact met de Nederlandse samenleving. En steeds opnieuw wordt aan een nieuwe generatie het Jodendom overgebracht, in gezinsverband, via Joodse les of via internet. Zo blijft een kleine, maar vastbesloten Joodse gemeenschap de Nederlandse samenleving verrijken.

De liberale synagoge van Den Haag

Colofon

Commissie van redactie

drs. C.J. van den Boogert
drs. R. Jansen
ds. D.J.K.G. Ruiter

Eindredacteur

drs. C.J. van den Boogert
Graspieper 8
8081 ZR Elburg
tel.: (0525) 69 02 22
e-mail:
keesvandenboogert@kpnmail.nl

Website

www.kerkenisrael.nl

Contact

e-mailadres info@kerkenisrael.nl

Administratieadres

Landelijk kerkelijk bureau
van de Chr. Geref. Kerken
Ghandistraat 2
3902 KD Veenendaal
Postbus 334
3900 AH Veenendaal
tel. (0318) 58 23 50
fax (0318) 58 23 51
e-mail: lkbc@cgk.nl

Penningmeester

H. van Braak
Prins Willem-Alexanderpark 133
3905 CD Veenendaal
tel.: (0318) 51 54 27
e-mail:
penningmeester@kerkenisrael.nl
Bankrekeningnummer 365271,
t.n.v. Dep. Kerk & Israël Chr. Geref.
Kerken te Veenendaal

Voor legaten en schenkingen kunt u contact opnemen met de penningmeester; hij geeft ook graag informatie over diverse aan te bevelen projecten.